

SZÉCHENYI 2020

NEMZETGAZDASÁGI
MINISZTERIUM

TOP-5.3.1-16-FE1-2017-00012

A helyi identitás és kohézió erősítése Sárossd térségében

Helytörténeti tanulmányok

Készült: 2019. március

Készítette: Magyar Műemléki Topográfia Nonprofit Kft.

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Strukturális
és Beruházási Alapok

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

Töredékek Sárkeresztúr múltjából

A község határa a Mezőföld Fejér megyei része, a Sárvíz mentén. Domborzati viszonyait tekintve a Sárvíz-völgytől keleti irányban enyhén emelkedő. A lejtőszerű emelkedés egészen a sárosdi határig tart. Itt húzódik az a dombéi, amely a sárkeresztúri és a sárosdi határt elválasztja. Ennek a dombéinek a magassága 70—74 méter között váltakozik. A határ legmélyebb pontja 51 méter. A Nádor-csatorna melletti rész eléggé mocsaras, így esős években a földek itt terméketlenek. A községi belterületek is mély fekvésűek, s alig 50—54 méter között váltakozik a tengerszint feletti magasság. Folyóvizei között legjelentősebb a Nádorcsatorna, amely a határ nyugati részén folyik el. A másik folyóvize a Dinnyés—Kajtori-csatorna. Ez a községhatár északkeleti részén kelet-nyugati irányban folyik el, és a Nádorcsatornába torkollik. Mindkét csatorna vízhozama közepesnek minősíthető, de a száraz időszakokban a vízhozam mindkét csatornában erősen lecsökken. A Dinnyés—Kajtori-csatorna vízhozama a nyári kánikulában mindig csökken, sőt, az is megtörtént, hogy kiszáradt. E csatorna vízkészletét a keresztúri gazdák a húszas—harmincas években a rétek öntözésére felhasználták. A határ nyugati részén levő mocsarak is eltűnnek a száraz időszakok alatt. E mocsarak ugyanis belvíztől telítődnek, lefolyásuk nincs.

A mocsaras területeken halastavakat nem alakítottak ki. Az éves csapadékmennyiség kedvezőtlen: 450 mm. Meg kell azonban jegyezni, hogy vannak évek, amikor ennél jóval több, és eléri vagy túl is haladja a mezőföldi átlagot: 1926-ban 650 mm csapadék volt, de a következő évben csak 450. Az 1935. évi felvétel szerint a község 8124 kat. hold területen feküdt, melyből 4740 hold a szántóföld, 1161 hold a legelő, 691 hold a rét, 114 a szőlő, 42 az erdő. 45 a nádas, 172 a kert és 1161 hold a terméketlen terület. A határban három major van 1935-ben: Szent Imremajor 2208 kat. hold területen feküdt, és a székesfehérvári püspökség tulajdonában volt; a Zichy-major 1411 holddal a Zichy családnak; Sándormajor 200 hold területű volt.

A község neve 1351-ben fordul elő első ízben a forrásokban; ekkor I. Lajos királyunk Keresztúr birtokot Kolosnak, a királyi udvar egyik apródjának adományozta. A középkori birtokosok között voltak Keresztúri nevezetűek is. A többi birtokos: a

veszprémi püspök, a Fajsi család, a fehérvári prépost. 1405-ben helyi nemesi birtokosok szerepelnek az ország közéletében: így Keresztúri Bereck András, Keresztúri Mihály, Keresztúri Demeter diák; 1406-ban Garázda Dénes és Garázda János; 1424-ben a már említett Demeter diák; 1430-ban Benedek; 1462-ben Keresztúri Miklós, 1464-ben Keresztúri Pál, 1482-ben Cseh Benedek, 1537-ben Keresztúri-Menyődi Miklós és Mózes szerepeltek a közéletben. A helység nevét megtaláljuk 1454-ben is.

Ekkor egy oklevélben Szent Mihály Szigethje nevű birtok eladományozásának körülményeit ismerjük meg. A források meghatározzák az említett birtok helyét, és azt Aba és Keresztúr helységek közé helyezi. 1482-ben keresztúri és szentágotai lakosok között birtokvita támadt, amely végül is békés egyezséggel rendeződött. A fehérvári prépost 1486 óta birtokos Keresztúron: Kálmáncsay Domokos a birtokot a fehérvári Szent Anna kápolna számára vásárolta meg.

A község neve az alábbi változatokban fordul elő: 1405-ben Kerezthwr, majd a 15. század egészében és a 16. század elején némi alakváltozatok vannak: így Kereztur, Kerezthur, Keresthur, Kerezthwr.

A 16. században a török hadjáratok első évtizedeiben a falu elpusztult, lakossága erősen megfogyatkozott. Újratelepítésére a falu kedvező termelési viszonyai miatt is sor került. Ez érdeke volt a török földesuraknak is. A 17. század első harmada végén már virágzó település. Lakói magyarok voltak. A falut 1647-ben Veszprém megyéhez csatolták, mivel Fejér megye ebben az időben nem működhetett. Veszprém megye a fent jelzett időtől kezdve kivetette Keresztúrra a közterheket. A falu kétfelé adózott. A 17. század utolsó évtizedeiben a magyar földesúr évente 45 Ft adót kapott a keresztúri parasztoktól.

A töröknek fizetett adónak több változata volt: a török császári adó 11 forint 50 dénárt tett. ki és szénakaszálás alkalmával robotoltak. Ez a munka évente 8 forintot tett ki, és ugyancsak a császári adóba szolgáltatott egy hizott marhát is. A török földesúr évente 12 forintot, 12 szekér szénát, 12 szekér fát és 6 pint zsírt kapott.

A református egyházi élet első nyomaira 1675-ben bukkanunk: Bálé György kurátorsága idején a faluban 300 körüli adófizető élt. 1702-ben soponyai, seregélyesi és kálozi idős parasztokat hallgattak meg a vármegye emberei, arra vonatkozólag, hogy a török időkből milyen emlékeik maradtak. A parasztok egyöntetűen vallották,

hogy a keresztúri és az abai faluk közötti területen más falu nem létezett. A Szent Mihály Szigetje nevű birtokról azt tudták, hogy az a Sárrétében fekszik, és a török időkben az abaiak művelték. Deli András 1686-ig élt Abán. Szerinte az abaiak a Kóros-szigetet és a Patkánszeg-szigetet a petelei földesúrtól bérelték, mivel mind a két sziget Peteléhez tartozott, viszont a Varsás- és a Bika-sziget Abához tartozott. A 17. század egészében Szentágota és a keresztúri szentegyház közötti részeken volt Cséhfalva és Bohócska-puszta. E két helység a törökellenes felszabadító háborúk idején elpusztult, többé nem épült fel. A hadjáratokban elpusztult Keresztúr falu is, templomával együtt.

1696-ban a székesfehérvári kamarauradalom jószágkormányzósága Keresztúrt a fehérvári Boldogasszony Egyháza birtokaként írta össze, ahol 15 telkes jobbágy élt. A faluban 33 ló, 40 ökör, 44 tehén, 54 növendékállat, 37 sertés volt a parasztok tulajdonában. Négy telkes gazdánál élt 1—1 zsellér, akik a telkesek cselédjei voltak. A határban búzát, zabot, árpát, kölest termeltek. A telkek nem voltak teljesen megművelve, mert még 4 egész- és 9 féltelket elhagytak minősítettek a kamarauradalom emberei. Az elhagyott telkeket a jobbágyság megművelte, jövedelmük után adózott. Egy egész telek után 1 forint 50 dénár volt a bér. A saját telek után a dupláját adták a fehérvári prépostnak, azaz 3 Ft-t. Az évi robotszolgálat az egész telek után 52 nap volt, a terményekből kilencedet adtak, és az egész falu a földesúri majorba évente 16 szekér szénát takarított be. A telkescsaládok között volt ekkor a Nagy, a Farkas, a Kőszegi, a Bakai, a Csordás, a Mezei, a Tóth, a Szabó, a Csősze, a Lőtecz, a Hetyei, a Gotthárd, a Porcza, a Németh család.

A Rákóczi-szabadságharc idején a labanc csapatok két ízben is elpusztították Keresztúrt. A kuruc Fejér vármegye ugyanis szembeszegült a császári csapatok önkényeskedő magatartásával, és nem teljesítette a fuvarokat, az élelem kiszolgáltatását. 1704-ben a fehérvári labanc katonai parancsnok a vármegyétől 200 db szarvasmarha kiszolgáltatását követelte, a tisztikar azonban ezt megtagadta. A földvári katonaság — osztrákok és rácok vegyesen — az egyik leggazdagabb állattenyésztő falun, Sárkeresztúron rajtaütöttek, ahonnan 235 ökröt elhajtottak. Ez a falu lakosságának majdnem teljes igaereje volt. A vármegye közgyűlésén a rendek tiltakoztak a labancok harácsolása miatt, azonban a fehérvári harmincados védelmébe vette őket. Vánosi szerint a labanc katonák önkényeskedése azt váltotta ki, hogy a vármegye késlekedett a kivetett kvóta beszolgáltatásával. A lakosság

ugyanis menekülni kezdett Keresztúrról, s azt jelentette, hogy a falu újra elpusztul. A harmincados szerint a parasztok menekülését a vármegye magatartása idézte elő, és a vármegyét fogja a kormányzat felelőssé tenni azért is, hogy Keresztúron az adózás szempontjából csökkent a megadóztatható vagyon. Vánosi magatartása a szabadságharc éveiben is magyarelles volt, és más falvakban is sor került hasonló akciókra, éppen Vánosi tanácsára.

Felmérték a keresztúri károkat, és azt 3556 forintban állapították meg. Ez akkoriban rengeteg pénz volt, és kb. egy ezer holdas gazdaságot lehetett volna érte vásárolni. Vánosi szerint ezt az összeget a vármegyének kell megtéríteni a keresztúri parasztoknak, és a kincstárt emiatt nem lehet zaklatni. Újabb labandulás 1707-ben volt Keresztúron, amikor a rácok Tolna megyéből feljöttek, és kirabolták Fejér megyének az alsó vidékeit. Ekkor a labanc katonaság felgyújtotta a házakat, s a lakók egy részét is leöldösték. Az anyagi kár ekkor többszöröse volt az 1704. évi dúlásnak, és az 9310 forintra rúgott. Az adatok szerint a falu népe, több környékbeli település lakóival együtt táborot képezett, és így kívánt a meglepetésszerűen támadó rác milícia ellen védekezni.

A tábor a kuruc vezérek támogatták, sőt a férfilakosság nagyobb része a kurucok csapataiban szolgált.

A kuruc háborúk idején, különösen az utolsó években pestisjárvány dúlt a faluban. A járványban, de más betegségben, és a csatákban meghalt keresztúri lakosok száma: 435 fő volt.

Úgy látszik, hogy a két labandulást a lakosság néhány esztendő múltán kiheverte, telepések érkeztek a kihalt lakosok helyébe. 1703-ban 334, 1711-ben 396, 1714-ben 317 dikát írtak össze a faluban. A dika az adózás alapja volt, és a jövedelmet jelentette.

1711-ben a telepések száma 65 volt. A gazdák tartottak 168 ökröt, 173 tehenet, 104 lovat, 49 növendékállatot, 672 juhot, 95 sertést; a vetésterület 375 pozsonyi mérő nagyságú területen volt. 1715-ben a telepések gazdasági ereje valamivel jobb volt, mint négy évvel korábban. Ekkor 33 telkesjobbágy, 18 zsellér élt a faluban, akik 1222 pozsonyi mérős szántóföldet, 181 kaszás rétet műveltek. A legelőterületről azt vallották a jobbágyok, hogy állataik számára elegendő volt. A szántókat két kalkaturában művelték, és szerintük 1 pozsonyi mérő magból őszi gabonából 4,

tavaszi gabonából pedig 3 mérő termett. A gazdák elmondották, hogy 1720-ban is még gazdasági erejükhöz mérten foglalhattak el szántókat, réteket, a telkek kiosztva nem voltak. Keresztúri gazdák bérelték a szentágotai határ nagyobb részét is. A bér évi 100 forint volt, ahonnan az évi jövedelem 400 forintot tett ki. Közben az állami terhek miatt több ízben is panaszkodtak. Ez általában a katonai beszállásokból eredt. 1718-ban a keresztúri bírák és az esküdtek (Nagy János öreg bíró, Sár Péter törvénybíró, Szálai János, Barcza János, Szálai István esküdtek) elmondották, hogy október hónapban a Baváriai herceg lovasregiment szállt meg a faluban, és a katonaság több törvénytelenséget követett el. Többek között igénybe vettek 14 szekér fát, 14 szekér szénát. Ez a mennyiség jóval több annál, mint amennyit a vármegye a falura kivetett. A katonai terhek azonban továbbra is maradtak, s az idegen katonaság túlkapásai a lakossággal szemben gyakran előfordultak.

A helyi közélet Keresztúron: a református egyháznak volt erősebb bázisa. 1728-ban Keresztúron élt az egyik senior, Diószeghy Mihály. A senior 24 parochia egyházi ügyeit intézte, és felügyelete alatt állt még Pátka, Pákozds, Zámoly, Csákvár, Lovasberény, Acsa, Tabajd, Alcsút, Felcsút, Bicske, Mány, Sukoró, Velence, Seregélyes, Aba; és Pest megyéből: Bia, Páty, Tinnye és Tök.

A református oratórium 1730 után épült fel. A református lelkész 1744-ben költözött Keresztúrra. 1758-ban a harangtorony átépítésére került sor. A vármegye jegyzője, aki egyben keresztúri birtokos, megsejmelte a harangtoronyt és javasolta a nemesi közgyűlésnek, hogy a harangtorony renoválására adjon engedélyt. 1760-ban a főszolgabíró, Vörös Zsigmond jelentette, hogy a templom tetőzete is javításra szorul.

1766-ban a harangláb átépítését ismét el kellett végezni. Szikszay István prédikátor 1762-ben halt meg. Temetése július 5-én volt. A temetés emlékezetes maradt a keresztúri lakosság és a hatóság számára. A temetést végző abai prédikátor a Habsburg elnyomás ellen emelte fel szavát. Többek között azt mondta, hogy „az emberiségnek három ellensége van: a test, a világ és az ördög, bár egyre hatalmasodik a negyedik ellenség is, s ez nem más, mint a sas. A sas ugyanis lelki kenyerünket ragadja el, és közülünk már többeket elkapott. Még erőtlenekek vagyunk, így ellent nem állhatunk. Szólnék, ha szólhatnék, de nyelvem nem engedi.”

A hatóság a temetési közönségből öt embert kérdezett meg a református pap kijelentéseiről, akik egyöntetűen vallották, hogy a szöveg szó szerint így hangzott el.

1770-ben a református tanító, Betyár István 40 tanulót oktatott. 1771-ben a tanító házáat hozatta rendbe a közösség, mivel az teljesen romos állapotba került. 1773-ban a református lakosság képviselői a templom bővítésére kértek engedélyt, mivel az elmúlt évtizedekben a reformátusok száma gyarapodott, így az oratórium már nem tudta befogadni őket. A vármegye ekkor a kórus megépítésére adott engedélyt. A lakosság gyarapodását jelezte az is, hogy a tankötelesek száma 1733-ban 83 fő volt. Persze a tanköteleseknek csak egy része járt iskolába ebben az esztendőben. A József-kori összeírás szerint Sárkeresztúron 187 házban 268 család élt, 1412 fővel. Ebből a nemesség száma 142. A katolikus lakosság száma csak töredéke a reformátusoknak. 1736-ban 120 főt írtak össze. Terv született egy katolikus templom felépítésére is, csak hogy ehhez elég kevés anyagi erő lehetett volna ekkor még összpontosítani. Templom építésére csak Sellyei Nagy Ignácnak az anyagi hozzájárulásával lehetett hozzákezdeni, és az 1787-ben épült fel. 1736-tól kezdve azonban a kérdést napirenden tartották, és bizonyos szervezeti intézkedéseket is foganatosítottak. Acsády Ádám veszprémi püspök szerint plébánia építésére is lehetőség nyílna, ha a helyi és a környék birtokosai anyagi erővel hozzájárulnak. A környék birtokosai közül az abai Fördös és a Fiáth családok segítségére számítottak volna, helyben pedig a fehérvári prépost és Liptay Ferenc földesúr támogatása jöhetett szóba. Ekkor, 1736-ban Sárkeresztúron kívül Abán 30, Szentágotán és a pusztákon 78 katolikus élt.

1745-ben a fehérvári prépost vendégfogadójában rendeztek be kápolnát, ahol a fehérvári ferences szerzetesrend tagjai tartották az istentiszteleteket. Melyben katolikus kántortanító volt: Kántor Miklós, aki egyben csizmadiamesterséget is űzött. A tanítónak javadalmat az uradalom nem adott, de felmentették a földesúri terhek alól. Amikor ferences pap nem volt jelen, a tanító maga végezte az imádságokat. 1757-ben a tanítót az uradalom elmozdította állásából, s a keresztúri katolikusok a vármegyéhez fordultak, hogy tegyék számukra lehetővé tanító felfogadását.

1784-ben Sárkeresztúr káplánságként működött, és hozzátartozott még Szentágota, Alsó- és Felsőtöbörzsök, valamint Körtvélyes. A katolikus lakosság ekkor 325 fő volt. A káplánságnak helyben földjándósa volt: két fél telket művelt, de ebből az egyik úrbéres jellegű volt. A káplánság kegyura a Vásárhelyi Nagy- és a Posgay-család volt. A káplánság az abai misszióhoz tartozott. Abán ugyanis időközben felépült a templom és a plébánia is.

A legnagyobb birtokos Sárkeresztúron a fehérvári prépost volt. Bár a birtokot a prépost visszakapta az újraserzeményezési bizottságtól, mégis annak megtartásáért állandó küzdelmet kellett vívnia. Az első prépost a török hódoltság megszűnte után Miller Ferenc volt, aki szinte csak hivatalát tudta elfoglalni, mivel utóda, Barnabeisz Félix már 1692-ben megérkezett. Barnabeisz jogaiban — közte a keresztúri uradalom birtok jogainak érvényesítésében is — erősen korlátozva volt, és így csak utódának, Nesselrode Vilmosnak sikerült megküzdenie a keresztúri birtokra igényt tartókkal szemben. Nesselrode 1703—1729 között volt prépost, és a birtokot végeredményben csak 1722-ben sikerült visszaszereznie. Ez év után a gazdálkodást már külső körülmények nem befolyásolták. Utóda Nesselrode-Betram Ferenc már nyugodtan gazdálkodhatott. Ő egészen a fehérvári püspökség megszervezéséig, 1777-ig töltötte be a préposti tiszteletet. Ebben az évben azonban a préposti birtokot az uralkodó, Mária Terézia a fehérvári püspökségnek adta át.

A falu többi birtokosai a világiak közül kerültek ki. A birtokos nemesség közül is legvagyonosabb a Vásárhelyi család, de találunk a birtokosok között még több Nagy családot is, és jócskán akadtak taksás nemesek. A Vásárhelyi Nagy család nemességét III. Ferdinánd idején, 1640. április 11-én kapta. A család egy őse, Vásárhelyi Nagy Gergely nemesi címereslevelét Veszprém vármegye közgyűlésén 1641. február 7-én hirdették ki. A címeres adománylevellel járt Sárkeresztúron igen nagy terület, melyet a család a 18. század első felében még birtokolt. A földek nagyobb része azonban kicsúszott a család keze közül, s azok a Liptay családhoz kerültek. A Liptay család nemesi eredete újabb keletű. 1726. június 23-án kapta a nemességet Liptay Ferenc, melyet még ebben az évben Fejér vármegyében ki is hirdettek. Az armálist Bécsben állították ki a nemességszerző és felesége, Posgay Erzsébet számára. A nemességet megkapta még Liptay János, aki Liptay Ferenc öccse volt. 1733-ban a Fejér vármegyei nemesség felülvizsgálatára került sor. Liptay ekkor a vármegye helyettes alispánja volt. Ugyancsak vármegyei tisztviselő és egyben helyi birtokos, Gyurkovics Ferenc is. A család a nemességet 1708. június 20-án kapta meg, de a nemesi levelet Komárom megyében hirdették ki 1709. január 31-én. E család tagja, Gyurkovics Ferenc mint helyettes alispán hatalmaskodást követett el Keresztúron. Liptay Ferencné Posgay Erzsébet kúriája körül levő kerítést az alispán helyettese elbontotta embereivel, s azt a vármegyei közgyűlés utasítására sem volt hajlandó helyreállítani. 1760. augusztus 18-án az alispán úgy intézkedett,

hogy helyette a lebontott kerítést karhatalom jelenléte mellett legyen köteles helyreállítani. Egy harmadik vármegyei tisztviselő is származott Sárkeresztúrról, a Vörös családból.

A Vörös család armálisa a török idők alatt elkallódott, így új armális kiadása vált szükségessé. Ezt a család 1659-ben Pozsonyban kapta, melyet 1659. december 30-án Érsekújváron, a vármegye közgyűlésén kihirdettek. Ekkoriban ugyanis Komárom vármegye nemesi közgyűléseit Érsekújváron tartották, mivel a megye székhelye török megszállás alatt volt. A család egyik kiemelkedő tagja, Vörös Pál 1733-ban Fejér vármegye első alispánja volt, akinek öccse, László is keresztúri birtokos. Egyébként. 1754-ben az alábbi birtokos nemeseket írták össze: Vásárhelyi Nagy Gábor, Nagy Sándor, Nagy József, Nagy Ferenc és Nagy Imre; az armális nemesek közül pedig Miklós András, id. Szálai János, Szálai Péter, Szálai János, Nagy Ádám, id. Nagy János, ifj. Nagy János, Nagy Balázs, Heteyi András, Barcza István, Hegyi János, Morocza Sándor.

Ez az összeírás nem teljes, mivel csak a családfőket és nem a 18 éven felüli nemes férfiakat érinti. Egyébként az armális nemesek egytől egyig jobbágyteleken éltek, tehát az úrbéres földek után taksát fizettek az uradalomnak. A taksa összege 2, ill. 1 forint volt.

A jobbágyfalu életére az 1768 elején felvett úrbéri összeírások és ennek nyomán végrehajtott reguláció némi fényt vet. Tudjuk, hogy a falu bírása, Kalló Mihály volt; a törvénybíró, Bíró Sándor; és az esküdtek: Soár György, Lédeczi Gergely, Muharos Péter voltak, akik előtt ez év április 18-án megjelentek a vármegye emberei és az úrbéres viszonyokról, a falu haszonvételeiről érdeklődtek. Megállapították, hogy a földesurak a szolgáltatásokat a régi szokásjogok alapján követelték. Ez annyit is jelentett, hogy a robotnapok számát nem szabályozták, hanem azt a földesurak kívánalmai alapján vették igénybe. A terményeket a következőképpen szolgáltatták: a prépost jobbágysai a gabona után kilencedet adtak, de nincs adat arról, hogy Gyurkovics Ferenc és Vörös Lászlóné jobbágysai egyáltalán nem adóztak a terményekből. Gyurkovics Ferenc jobbágysai viszont egész telek után 60 tojást, 6 darab szárnyast, Vörös Lászlóné jobbágysai pedig egész telkenként 1 forint 50 dénárt, 20 tojást, 3 meszely vaját, 5 szárnyast szolgáltatottak be. Ugyanez az adózási forma a prépostságnak a következőkből állott: egész telkek után 2 forint, továbbá 3

icce vaj, 8 szárnyas és tojás. Ez utóbbi mennyisége azonban nem volt meghatározva, és az előjárók szerint számolatlanul kellett szolgáltatniuk.

A szántóföldekről azt tudjuk, hogy felosztásuk 1768-ig nem történt meg: hanem évente ki-ki igaerejéhez képest fogadott fel területet. Az évente történő felmérést lépéssel végezték el. A helység haszonvételeiről elmondották az előjárók, hogy a lakosok elég kevéssel rendelkeznek. A helységben malom nincs, a lakosság Fövenyre és Battyánba jár őrletni. A helység rétjei a Szántó-szigeten, a Kenderesben, a Csonka kút laponon voltak, ahol összességében évente 15—18 szekér széna termett, melyet az átvonuló katonaság a lovai számára vett igénybe.

A közös legelőről az volt a vélemény, hogy eddig a fejős marháknak és az igásoknak elegendő terület állt rendelkezésre. Idővel azonban felszaporodtak a nemesi árendások, de a közbirtokosság is gyarapodott. A nemesség állatai kezdik kiszorítani a telkesek állatait a közlegelőről, s így a telkesek egyre kevesebb állatot tudtak a legelőn tartani. A prépost, valamint Gyurkovics Ferenc földesúr nagyobb legelő területeket foglaltak el, s azokat felszántatták. Példájukat több közbirtokos és árendás is követte. A legelők egyre kisebbek lettek, mert 1770-ban újabb 250 kat. hold került el a közös legelőből. Ebben az évben a prépost is kifejezte abbeli szándékát, hogy ha a közbirtokosok tovább foglalják a legelőket, ő is feljogosítva érzi magát jogai megvédésére, és kiszakítja magának a teljes területet. A keresztúri telkesek szerint 1770-re nem maradt más a közlegelőből, mint a nagy tófenék, és a nagy szikes legelő. 1777-ben a földesurak és a közbirtokosok a földek elkülönítését kezdték hangoztatni, amit természetesen csak a jobbágyság kárára lehetett volna végrehajtani. Végül a vármegye sietett a keresztúri jobbágyság védelmére, és sikerült egyelőre barátságos egyezséget létrehozni. Többek között kimondták, hogy a nemesség Keresztúron nem tarthatott összesen 6 ezer juhnál többet. Ezt a mennyiséget elosztották a nagybirtokosok és a közbirtokosok között, mégpedig a földek nagysága arányában. Az egyezés szankciót is tartalmazott: az a birtokos, aki a reá kiszabott mennyiségnél több juhot tartott, attól elkobozzák, a felesleget eladják, és az összeget a katolikus templom építési kasszájába fizetik be.

A préposti uradalom 1777-ben került át a székesfehérvári püspökség tulajdonába. Az átadás és átvétel alkalmából leltárt készítettek, feltüntetve az állandó jövedelmeket. Innen is tudjuk, hogy a falu határában, az ekkor „egyházi résznek” nevezett területen 55 telek volt kialakítva, amely tulajdonképpen 28 egész telket jelentett. A telkesek

mellett mindössze 2 házas zsellér és 3 alzellér élt az egyházi részen. Az úrbéri állomány 1110 szántóföldből, 279 kaszás rétből, egy 50 kapás szőlőterületből, valamint beltelkekből állt. Az allodiális szántó föld 1522 holdból, a rét 360 kaszás területből állt. Az allodiális szántók felét évente ugaron hagyták, így csak 760 holdat műveltek. 1776-ban az allodiális vetésterületen a következő növényeket termesztették: búzát 100, kétszeres gabonát 250, árpát 150, zabot 260 holdon.

A legelőn 500 darab juhot tartottak. A préposti vendégfogadó évi jövedelme 150 forint, a mészárszék jövedelme pedig mindössze 15 forint volt. A faluban a mészárszéket a közbirtokosság bérelte. Az úrbéresektől az évi jövedelem a prépostságnak 580 forintra rúgott, amelybe beleszámították a földesúri censust, a robotszolgáltatást, a természetbenieket, a nádszolgáltatást, az évi hat hosszúfuvart és a zsellérterheket is. A teljes jövedelem 2314 forint, melynek nagyobb része természetesen az allodiális területrésről származott.

1782-től adataink vannak a letelepedni kívánó cigánycsaládokról. Ebben az évben 10 család élt belőlük Keresztúron, de ahhoz, hogy megmaradhassanak a faluban, úrbéres kötelezettséget kellett vállalniuk. 1782-ben a családfők foglalkozása a következő: 3 kovács, 1 kertész, 2 kézműves, 1 paraszt, 1 muzsikos, 1 foglalkozás nélküli. Néhány év múltán arról értesültünk, hogy a cigánycsaládok nagyobb része foglalkozást változtatott, és mindössze 2 család vállalt úrbéres telket. Kovács Ádám egynegyed, Magda Márton egynolcad telket kapott a földesúrtól, míg a többiek zselléreként éltek és napszámosok voltak: Dani, Máté, Görbe, Sallai, valamint Kovács István családja. A cigánycsaládok gyermekeiket gondozásra más falvakba adták. Így voltak sárkeresztúri cigánygyermekek Gánton, Etyeken, Csákberényben, de a munkaképes ifjak szolgák voltak. A felsorolt cigánycsaládok beilleszkedése a falu közösségébe megkezdődött, és elsősorban ott vezetett sikerre, ahol a földesurak házhelyeket adtak nekik és némi földet.

A faluról a 18. századi leírások egyöntetűen megállapítják, hogy a helyi viszonyokhoz mérten népes, határa termékeny, a gazdák ki tudják használni a kedvező természeti feltételeket. A földek bőven termettek, és a munka mindenkor meghozta gyümölcsét. Az itt lakó nép szorgalmáról, munkaszeretetéről, szakmai hozzáértéséről szállongó hírek igaznak bizonyultak.

A II. József-féle katonai összeírás alkalmával megemlítették, hogy a népes faluban van néhány masszív épület. A tágas és megfelelő berendezésű vendégfogadó a falu mellett volt. A falu határa a Sárvíz folyóig kiterjed, így a sárréti földek mocsarasak, nehezen járhatók. Közlekedésre a Sárvíz töltését ajánlották a katonai mérnökök, és megjegyezték, hogy a vidék betájolására legalkalmasabb hely a Hantos és Nagylók körüli magaslat, mivel az itteni halmok lényegében uralják a Sárvíz egész vidékét.

A sárkeresztúri templom 1787-re épült fel. Ugyancsak erre az időre lett kész a plébánia és a katolikus tanító háza is. Az iskolát 1845-ben átépítették, a templomot pedig 1832-ben bővítették. Az első plébánost 1801-ben nevezték ki: Fülöp Imre két évtizeden át volt Sárkeresztúron. Pasztorálási körébe tartozott még Szentágota, Felső- és Alsótöbörzsök, Felsőkörtvélyes. Alsótöbörzsök azonban 1828-ben a sárszentmiklósi plébánia pasztorálási körébe került. A világi hatóság is beavatkozott a vallási ügyekbe. 1804-ben Horváth János közbirtokos és felesége, Hetzenberger Erzsébet, Katalin és Anna nevű leányaikat, annak ellenére, hogy anyjuk katolikus vallású, református nevelésben részesítették. A vallási hatóság szerint a leányokat csakis katolikusként lehet nevelni. A vármegye is felszólította a szülőket, az egyházi rendelkezések betartására, és azzal is megfenyegették őket, hogy gyermekeiket nevelőintézetbe utalják, ahol a szülők költségén tartják majd őket. A Horváth család azonban ellenállt a hatósági beavatkozásnak, mire a vármegye a szülők ellen a megyei törvényszéken büntetőeljárást indított.

A 18. század utolsó harmadában a nagybirtokosok, a közbirtokosok és a jobbágyság között a társadalmi ellentétek kiéleződtek. Ennek elsősorban a nagybirtokosok gazdasági törekvései szolgáltattak okokat. A nagybirtokosok a korábbi megállapodások ellenére a legelők kisajátításával nem hagytak fel, és azokat, ha kellett erőszakkal is biztosították a maguk számára. 1794-ben a püspöki uradalom prefektusa, Csapó Benjámín megyei mérnökökkel felmériette a földeket, és a rendezés során az uradalomhoz kapcsolta a jobbágyok és a közbirtokosok által használt rétek egy részét is. Amikor a gazdák tavasz elején a réteket fel akarták szántani, hogy oda mohart vessenek, a számtartó felfegyverzett emberekkel jelent meg, és onnan valósággal kiűzte a jobbágyokat és a nemesi közbirtokosságot. A számtartó a kérdéses földterületet őriztette, úgy, hogy oda a lábát a jobbágyok közül senki be nem tehetette. A jobbágyság a vármegyét kérte a földek visszaszármaztatását illetően. Azzal érveltek, hogy „ha a szegény kontribuens

megromlik, abból az uraságnak haszna nem következik. Mióta Bittó prefektus úr a keresztúri gazdaságot kormányozza, annyi ingennerezés, barázdálás, kompolás, árkolások történtek, hogy a legelőmező azok miatt sokat csorbult". Ugyanakkor a nemesi közbirtokosok is az uradalom ellen fordultak.

1794. szeptember 22-én a számtartó a házakat járta a hegybíróval együtt, és a bortizedet vetették ki. Amikor Majsai Ferenc házát elérték, még a ház előtt megállította a tizedelőket Kreznerics Ferenc közbirtokos. Kreznerics töltött puskát fogott a püspöki számtartóra, mondván: takarodjanak a ház elől is, mert ha ő saját jobbágyától nem szedte be a kilencedet, akkor erre a püspöki uradalomnak sincs joga. A hegybíró azonban kirántotta a puskát a nemes úr kezéből, mire az ököllel támadt a számadóra. A dulakodás közben pofonok is elcsattantak. A dulakodást meglátta Kreznerics két cselédje, akik vasvillával futottak uruk segítségére. A hegybíró azonban mindkét cselédet lefegyverezte, villáikat az utca közepére hajította. Kreznerics közbirtokost a szolgabíró szokatlan magaviselete miatt felelősségre vonta. Egyébként Kreznericcsel még renitenskedés miatt később is találkozunk. 1799-ben a hatóság azt jelentette róla, hogy adóját 3 esztendeje nem fizette meg, s ha a falu bírása erre felszólította, azt is veréssel, agyonlövéssel fenyegette meg.

A falu köznapi életét még több más esemény felvillantásával is érzékeltetni tudjuk. Nemes Soár Péter, Horváth János, Horváth István, Bíró János, panaszt tettek Bozzai Pál ellen, aki állítólag a szérűről gabonát vitt el, és a gabona őket illette volna. A panaszosok szerint a gabona mennyisége összesen 8ü mérőnyi volt. Nagy Károly közbirtokos elfoglalta Nagy Benedek rétjeit, s azokat magáénak jelentette ki. A Liptay-gazdaság bérlői, Horváth János, Varga János, tevékenysége ellen tiltakoztak a nemesi közbirtokosok: Soár Péter négy ökrét és a szekerét a szentágotai uradalmi tisztek elvették. Ugyancsak elhajtották a gulyából két növendékmarháját is. Nagy Károly közbirtokos 1803-ban kevésnek tartotta az árendása által adott bért, ezért önhatalmúlag lefoglalt egy szalmakazlat. Az árendás egyébként Nagy Károly ispánja, Nagy Márton volt. A vitában a vármegye is hallatta szavát, és úgy ítélték, hogy Nagy Márton tartozásai fejében fizessen urának 678 forintot. Ugyanennek a Nagy Mártonnak 1810-ben két lovát ellopták, melyeket azonban a paksi ménesben megtalált. A lovakat az új tulajdonostól — Bodóhelyi — csak nehezen, a vármegye közbejöttével tudta visszakapni. 1809-ben a püspöki uradalom 15 árendással kötött

szerződést. Az árendások valamennyien armális nemesek voltak a többi között: Bónai Mihály, Szálai Pál, Bozzai Mihály. Nagy Mihály, Nagy János, Kalló György, Heteyi István, Nagy Ferenc, Szálai János, Szálai Pétéig Heteyi György. Az árendások a szerződés értelmében ugyanúgy szolgáltak, mint az úrbéresek; tehát robotot, kilencedet szolgáltattak és censust fizettek. Az árendások legtöbbször egy egész telket műveltek, s mindössze egy fél- és egy negyedtelkes volt közöttük.

Milassin Miklós püspök halála után az uradalomban a kamara 1811. július 4-én összeírást végzett. Ebből tudjuk, hogy az uradalom a falu határának felét foglalja el, és a majorokban, illetve a faluban a püspökségnek 12 nagyobb és értékesebb épülete volt. Az uradalomé volt két vendégfogadó, a juhászat, az ökrös cselédek háza, a kukoricagóré, a kocsiszín, a kettős istálló, a kereskedőház, a mészárszék, a provizor háza, a hajdúház, az urasági ház. Az urasági ház szomszédságában volt az egyik vendégfogadó. Ebben ivószoba, 2 vendégszoba, a vendéglős szobája, a konyha, 2 kamra, pince, 24 férőhelyes istálló, kocsiszín volt. A püspöki uradalom másik vendégfogadója a falun kívül volt, és azt Betekéncsnek hívták. A Betekéncs kisebb létesítmény, és 1 ivószobából, 1 vendégszobából, konyhából, 2 kamrából, 1 pincéből, istállóból, kocsiszínből állott. A vendégfogadóknak a falvakban nagy szerepük volt, hiszen azt nemcsak a helybeliek látogatták, hanem az utasok, köztük a postakocsik is. Gyakoriak a katonai átvonulások. A vendéglősöknek a tiszti ellátást nemegyszer a falu bírójának megbízásából utólagos térítés ellenében vállalniuk kellett. A vendégfogadók az uradalomnak és bérlőinek szép jövedelmet hoztak. Az 1810 előtti években a zsidó árendás a két keresztúri vendégfogadóért évi 1200 forint bért fizetett ki a püspöki uradalomnak. Az urasági ház emeletes épület volt, és 7 szobából állt. A házat a székesfehérvári püspökök nyaralónak használták. Az urasági ház kertjében szépen gondozott gyümölcsös volt, de a benne nem ültetett területen évente rendszeresen kendertermeltek. A juhászat 1 lakóházból, 1 nagy méretű, tejtárolásra alkalmas pincéből, 3 nagy juhállásból, 1 akolból állt. 1811-ben 2500 darab birkát tartottak, amelyből 1200 fejős volt. A juhászat jövedelmét 1802—1810 közötti években megvizsgálták, és azt találták, hogy évente az átlagjövedelem 2147 Ft. A juhok legelőjét az előző évtizedben alakították ki, és elkülönítették az árendások, a jobbágyok, a közbirtokosok legelőitől. A püspöki uradalmi legelőt a Szelhalom határrészen alakították ki. Itt jegyezzük meg, hogy a földesúri tulajdonú birkák számát 1793-ban a következőkben állapították meg: a püspöki uradalom 3

ezer, Bedő Ferenc és Liptay Ferenc örökösei 750—750, Vásárhelyi Nagy Ignác és Gyurkovics János 500—500, Zichy Ferenc 250, Vásárhelyi Nagy János és Vásárhelyi Nagy Péter 62—62, Szakács Márton és Hunkár Péter szintén 62—62 darab birkát tarthattak. A püspöki uradalom még további legelőket alakított ki Keresztúr határában, ahonnan mindenkit kizárt. A baromlegelő a Gulya járáson volt, itt az uradalom 34 igásökröt, 44 cselédtehenet, 42 uradalmi tehenet tartott. A sárréti nádlásból is jelentős jövedelem származott, mert évente 10 ezernél is több kévét kötöttek fel a jobbágyok az uradalomnak. A püspöki részen 61 jobbágycsalád élt, akik között 2 volt egész-, 23 fél-, 36 pedig egynegyed telkes. A házas zsellérek száma mindössze 2. Az egész telek 22 hold szántóföldből, 12 kaszás rétből állt. A püspöki rész jobbágyai a Józán szőlőhegyen 95 részt műveltek. Az allodiális szántó 3580 mérős, az allodiális rét 488 kaszás volt 1811-ben.

A keresztúri gazdák egyik nagy problémája a legelőkérdés megoldatlansága volt. A paraszti és köznemesi állattartás a 19. század első harmadában is főleg a legeltetésen alapszik. Ahogy szorultak ki a legelőkről a jobbágyok, a közbirtokosok, úgy válik szegényebbé a falu. Az uradalom ezekben az években azzal érvelt, hogy a Sárvíz lecsapolása folytán a Sárrét kiszáradt, a területek nagyobb része a jobbágyságé maradt, tehát több száz holdas terület vált legelővé és rétté. Ez valóban így volt, azonban éppen a Sárrét kiszáradásával párhuzamosan gyarapodtak a faluban az árendások is. 1793-tól 1830-ig az árendás telkek 16-tal, a házas zsellérek pedig 80 házzal gyarapították a falut. Az árendások és a házas zsellérek is gazdálkodnak, állataiknak legelőkre volt szükségük. Amíg 1793-ban a Sárrét teljesen az úrbéres telkes lakosság használatában volt, addig az 1830-ig szinte kicsúszott a kezükből, és csak egytizede volt használatukban, a kilencetized a zsellérek, árendások, közbirtokos nemesség kezébe került át. 1833. évi felmérés szerint Sárkeresztúron a jobbágyság, az árendások, közbirtokosok, az uradalom tulajdonában 556 ló, 369 igás ökör, 265 tehén, 236 növendékmarha volt, és ezeket alig valamivel több mint 800 hold legelőn tartották. Ez 1426 számos állat volt. Ezt a kontingenst tűrte el a legelő, hiszen az öt évvel korábban történt felmérés szerint is 187 gazdánál; 103 telkesnél, 35 nemesi és paraszti árendásnál, 49 zsellérnél, 1248 szarvasmarhát találtak az összeírók. A telkesjobbágyság 648, az árendások és a zsellérek 600 szarvasmarhát tartottak. A telkes jobbágyság most már belátta, hogy az uradalom és a nemesi közbirtokosság ellen hadakoznia felesleges, gazdasági

érdekeit megvédeni velük szemben nem tudja. Most a telkes gazdák kezdték sürgetni az uradalomhoz és a közbirtokosokhoz hasonlóan, hogy a legelőt különítsék el számukra, ne kelljen a jövőben az árendásokkal és a zsellérekkel „közösködniük”. Az elkülönítésre 1836-ban került sor, ekkor a legelőt kimérték számukra, de a szántóföldek kimérése is megtörtént. Ezt az aktust tagosításnak nevezték. Kétségtelen, hogy a tagosítás után egy egészséges paraszti fejlődés indult meg a faluban. 1843-ban 42 úrbéres telek és 89 házas zsellér élt Keresztúron. A nemesség számban gyarapodott, bár elköltözések is előfordultak. Új nevekkal találkozunk, aki házasság, birtokvásárlás révén került Keresztúrra.

1840-ben a keresztúri határban a következő nemesi birtokosok voltak: székesfehérvári római katolikus püspökség, Zichy Edmund, Bottlik János és a Vásárhelyi-Nagy család 8 részbirtoka (Nagy Imre, Nagy Benedek, Nagy Márton és József, Nagy Boldizsár, Nagy Imre, Nagy Zsigmond, Nagy Miklós, Nagy Ferenc). Kisebb nemesi birtoka volt még Bara Mihálynak. Itt élt Sallay István, aki a Zichy-uradalom tisztartója, továbbá Tobáni Nagy József. Kulcsár Péter (egykor a falu bírása), B. Horváth István, Horváth János (akinek leégett a háza), Kaszás Horváth József (arról volt híres, hogy jó kaszás volt), Szálai István, Szálai János, Csögör István, László György, Takács István, Heteyi János, Vas István, Olajos Horváth István (olajütő malma volt) és Szálai György. Amikor Nagy Boldizsár meghalt, kiskorú gyermekeinek gyámja Fekete Boldizsár lett. Éveken át Fekete Boldizsár gazdálkodott a birtokon, ezért a birtokot Fekete résznek nevezték el. A Fekete rész 1865-ben Pete nevű volt nemes ember kezébe került, akitől 1830-ban a Heltay család megvásárolta. (Egyik tagja hosszabb időn át sárbogárdi főszolgabíró volt.)

1843-ban több mint 140 nemesi családfőt írtak össze Sárkeresztúron. A hűbéri társadalomnak ez a jellegzetes osztálya a 19. század második harmadában a válságát élte, a kiváltságokkal együtt járó anyagi előnyökben már kevesen részesültek, és kialakultak a nemesség körében is a polgári társadalomra jellemző foglalkozások: armális nemesek lettek uradalmi hajdúk, kovácsok, éves szolgák, béresek. A birtokos nemesség egy része azonban meg tudta tartani vagyonát. Ekkor az Árky 2, a Barcza 7, a Bónay 7, a Bozay 10, a Bálcsy 1, Csögör 2, Czeglédy 1 (ref. lelkész), a Hetey 6, a Horváth 30, Ivánczi 1, Kósa 1 (jegyző), Kovács 3, Miklós 1, a Vásárhelyi Nagy 4, a Nagy 28, a Nemes 3, a Szalay 17, a Zichy 3 családból állt.

A nemesség az újkori társadalom jellegzetes falusi osztályát képezte mintegy 150 éven át. Sárkeresztúron is a helyi társadalmi élet meghatározója volt ez a kiváltságos réteg. Az 1840-es években viszont annak vagyunk tanúi, hogy ez a privilegizált réteg gazdaságilag lesüllyedt, s tagjai a zsellérekkel azonos helyzetbe kerültek. A nemesség másik része a telkes parasztok közé került, kiváltságainak elvesztése után gazdálkodni kezdett, a paraszti életformát felvette, s az utódok már csak a családi hagyományok alapján tudják, hogy ősök egykor a nemesi társadalom tagjai voltak. A nemesség vagyontalanabb rétege és a parasztság között a kapcsolat általában megfelelő, és Keresztúron nem lehetett annyira tapasztalni a nemes és a jobbágy közötti ellentétet, mint az a legtöbb helységben megvolt. Egyik magyarázata ennek a közös iskolai nevelésben is rejlett. Református iskoláról 1780-ból értesültünk. Ekkor a tanító, Ács János írást, olvasást oktatott a falu fiúgyermekeinek. Néhányat a latin nyelv elemeire is megtanított. A feljegyzések szerint a latin nyelvben a tanulók az igeragozásig jutottak el. Az iskola a református tanító házában volt. Az épületet a falu alakította ki. Az egyik szobában a tanító lakott, a másikat pedig tantermenként használták. A katolikus templom megépítése után sor került a katolikus iskola megszervezésére is. Mintegy négy évtized múltán mindkét iskola épülete leromlott állapotban volt. Ekkor a református iskolába 174, a katolikusba 96 iskoláskorú gyermeknek kellett volna járni. 1841-ben a katolikus tanulóknak általában 35—40, a reformátusoknak 45—50%-a járt iskolába. A református tanító Beregszászi Pál volt, aki az iskoláit Pápán végezte.

Mivel télen valamivel több a tanuló, ezért segédtanítót is alkalmaztak. A tantárgyak a következők voltak: írás, olvasás, számvetés, hittan, ének, földrajz, magyar nyelv és természetrajz. A katolikus tanító Nemes József, aki egyben kántor is. Fél telket kapott a közbirtokosságtól, továbbá évente 120 forintot. A tantárgyak ugyanazok, mint a református iskolában, de a szorgalmasabb katolikus diákokat latinul és németül is oktatta. A helybeli zsidó lakosság 1860-ban saját felekezeti iskolát szervezett.

Az 1848—1849. évi szabadságharcban a forradalom vívmányainak védelmében több keresztúri személy fegyveresen is részt vett. Tudjuk, hogy katona volt Báté Ferenc, Bocska István, Kántor György, Fórizs János, Babai József, Tatár József, Kulcsár Mihály, Ormándi István, Bencsik György, Szendi-Gergő József. Bencsik György a lovasságnál szolgált, aki a fegyverletétel után lóháton érkezett haza,

Kulcsár Mihály Franciaországba emigrált, és onnan nem is jött vissza. Sárkeresztúr 1843 nyarán Fejér vármegye egyik politikai központja lett. Madarász Józsefnek, a cecei illetőségű baloldali politikusnak a javaslatára a községet választói kerület székhelyévé tették meg. A község ezt a szerepét 1915-ig megtartotta. 1848-ban az első népképviseleti országgyűlési választáson Madarász József lett a kerület képviselője. A mandátumot Madarász haláláig (1915-ig) megtartotta.

1848 tavaszán elkezdődött társadalmi átalakulást a köznemesség egy része is támogatta. A megyei bizottmányba Sárkeresztúr öt főt küldött, s úgy véljük, hogy mindannyian a közbirtokosság tagjai, így Nagy József és fia, idősebb Szálai István, a falusi bíró és a jegyző. Májusban több falusi fuvarost rendeltek Budára, az ottani katonai táborba élelmiszert szállítani. Bonay János két lovas kocsival 8 napig volt távol, amikor a 3. hadtest tábori ételmezési gondnokságának szállított, és 1848. május 28-án Vörösvárról bocsátották haza. Szeptember közepén a püspöki uradalom az önkéntes katonaság felállítására megajánlott összegből, a reá kivetett 110 forintot befizette. Szeptember 30-án a pákozdi fegyverszünet értelmében Sárkeresztúr a horvát csapatok demarkációs vonalába esett, így ezen a napon a bán csapatai vették birtokukba a falut. A lakosság élelmiszert, szénát szolgáltatott ki mindkét szembenálló fél katonaságának.

1848 év végi összesítés szerint 469 kenyeret, 42 adag zabot, 272 porció szénát. 1843 őszén és telén is vonultak át honvéd csapatok a falun, illetve ott is kvartélyozták be magukat. Tudjuk, hogy november 3-án a Hunyadi zászlóalj, majd december 30-án Perczel Mór seregélyesi és tárnoki tábora kívánt élelmet Sárkeresztúrról. Fuvart ebben az évben 30 alkalommal teljesítettek. Természetesen 1849-ben sem lett vége a fuvaroknak: 1849. május 16-án 12 fogat vitt zabot a II. hadtestnek a budai táborba, május 25-én pedig 250 részlet szénát szállított az I. hadtest lovai számára. Az újjáalakított megyei bizottmányba 1849. május közepén újra csak közbirtokosokat találunk, köztük id. Szalay Istvánt, Angyal Antalt, Botlik Jánost, Kovács Istvánt, a községi bírót és a jegyzőt. 1849. szeptember 1-jén Falkenhayn császári tábornok utasítására Fejér megyének a császári hadsereg ételmezésére Igmándra szarvasmarhákat kellett hajtania; Sárkeresztúr községre 13 darabot vetettek ki, melyből kilencet az uraság, négy darabot pedig a község volt köteles átadni. Az igmándi császári tábor a Klapka által védett Komárom ostromát végzők egyik állomáshelye volt. A helység bírójának ugyanebben az időben 65

lovaskocsit kellett kiállítani és katonai fuvarba küldeni. A kocsikból tizenötöt a püspöki uradalom állított ki. A bíró, Szalay János utasította a faluban a lótartó gazdákat, hogy a gabona nyomtatását ne végezzék („ne ágyazzanak”), mivel a nyomtatómunkásoknak s a nyomtató lovaknak is Komáromba kell menni. A püspöki uradalom jelenti 1849. szeptember 5-én: egyetlen lovasfogata sincs, csupán 14 ökörfogatot tud kiállítani. Ezekben a vészterhes időkben elveszett az uradalomnak a gulyabeli állománya is.

A mezőgazdaság tökéletes fejlődésének lehetőségei az 1850-es években bontakoztak ki. Az úrbéres viszonyok felszámolása utat nyitott a szabad paraszti fejlődésnek. A korszak kezdetén, 1850-ben 2412 fő élt a községben. Nemzetiség alig volt Sárkeresztúron, mindössze 18 idegen hangzású nevet viselő egyént minősítettek az összeírók németnek, nemzetiségnek tüntették fel viszont az 5i főből álló cigány és a 108 fős zsidó lakosságot. A házak száma 356 volt. A fejlődés elég lassan bontakozott ki, s ezt jelezte a stagnáló népességszám is; 1856-ban 2466, 1863-ban 2574, 1869-ben 2484 fő lakta. (Itt jegyezzük meg, hogy Fényes Elek 1851-ben kiadott ismert munkájában a sárkeresztúri népességszámot becslés alapján állapította meg.) Hasonlóan becslésen alapul több más forrás adata is, közte az egyházi sematizmusoké, mivel ezekben az években egyszerűen átveszik az előző évi adatokat. Az 1856. évi adat 8128 kat. hold területben határozta meg a község kiterjedését.

1864-ben 7 közbirtokosnak és a püspöki uradalomnak kb. 5500 kat. hold földje volt, a föld többi, jóval kisebb hányada a volt telkes jobbágyoké és a zselléréké. Egésztelkes gazda 6, féltelkes 45, egynegyed telkes 107 gazda volt. Az egész telek 54 hold földből állt, így ők 324, a féltelkesek 1215, a negyedtelkesek 1445 holdat műveltek. Így a telkesgazdák kezében a 19. század hatvanas éveiben 2984 hold föld volt. A községben éltek még zsellérek is: ezeket vagyoni szempontból megkülönböztették; voltak legelőilletékkal rendelkezők, s ezek száma 89 volt, de a többségnek, 162 családfőnek nem volt legelőilletéke. Olyan gazdát, akinek csak szőlője volt, 14-et írtak össze, és természetesen ők is zsellérekhez tartoztak.

1864-ben az állatállomány a következőkből állt: ló 240, igás ökör 186, tehén 180, juh 5 ezer darab. A kevés számú állat mindenképpen magyarázatra szorul: 1863-ban marhavész pusztított a községben és a majorok egy részében. Ezalatt mintegy 300 szarvasmarha pusztult el. A marhavész elég gyakori nemcsak Sárkeresztúron,

hanem az egész Mezőföldön ezekben az évtizedekben. 1854-ben például súlyos károkat okozott az állományban a ragályos lépfene.

Közigazgatási szempontból a község az 1850-től megszervezett hercegfalvi járásba tartozott, de 1854-től a sárbogárdiban találjuk, mivel a hercegfalvi járást megszüntették, székhelyét Sárbogárdra helyezték át. A közigazgatási egység a községen kívül kiterjedt a környező pusztákra és majorokra: így Bodimajorra, Botlik-, Imre-, László-, Márton-, Sárkány-, Zsigamajorokra. Egy 1864. évi felsorolás a fenti majorok egy részét nem ismeri, de Belső-, Thiers-, Nagy-, Pete-, Zichy-, Fekete-, László- és Imremajorokat felsorolja. Nyilvánvaló, hogy egyes majoroknak más nevük is volt.

A katolikus egyház Sárkeresztúrról pasztorálta 1864-ben Szentágotát, Felsőtöbörzsököt, Bodimajort, Botlikmajort, Imremajort, Középmajort, Lászlómajort, Mártonmajort, Sárkánymajort, Szilfamajort és Zsigamajort. Látjuk, hogy a pasztorálási körzet kiterjedt a politikai közigazgatási területen túl több helysége. Sárkeresztúr a székesfehérvári hadfogadó kerülethez tartozott. Sárkeresztúr a székesfehérvári 33. gyalogezred (gróf Gyulairól elnevezett) számára sorozó hely volt már 1854-ben is. A gyalogezred Székesfehérváron katonai kórházat tartott fenn, 1854-ben huzamosabb időn át itt kezelték a sárkeresztúri illetőségű katonát, Fogas Mihályt.

Az abszolutista községkormányzat 1849—1860 között a közbirtokosság egy részére támaszkodott. A községi jegyzők: Tilhoffer Ignác 1852— 1855-ig; Hódossy József 1855—1856, Beregszászi Dániel 1856—1870 között a járási szolgabírák szoros felügyelete alá tartoztak. Politikai megbízhatósági megfigyelés alatt állott szinte az egész községi választmány, de a lakosság egy része is. 1854-ben Nagy János közbirtokos kapott fegyvertartási engedélyt. Az engedélyt csakis politikai megbízhatóság alapján szolgáltatta ki a megyei hatóság.

Az önkényuralmi rendszer bukása után a 48-as eszmék újjáéledését tapasztaljuk a községben. 1860. december 17-én a vármegyei bizottmányba a község kiküldte a következő lakosokat: Beregszászi Dániel jegyzőt, Horváth István községi bírót, továbbá Kulcsár Mihály, Nagy János, Hajós Gusztáv, Horváth József, Szálai István. Tiers Konrád birtokosokat. Az országgyűlési választást előkészítő megyei választmányba a községi bírót is meghívták, és a sárkeresztúri választási kerület is

megszervezte a maga bizottmányát. Ennek tagjai voltak: Eszterházy László sárosi földbirtokos, továbbá Bali Mihály polgárdi református lelkész, Reitman Vencel lelkész és több birtokos (Horváth László, Mészöly László, Kolosváry Sándor, Décsey Lajos, Modrovich Elek, Gergelyi Károly), Bozzai József soponyai és Horváth István sárkeresztúri bíró. 1862-ben új községházát alakították ki Sárkeresztúron. A községi előljáróság ebben az évben megvásárolta a püspöki uradalomtól az 1727-ben épített urasági házat, mely birtokigazgatási központ volt. A község eladta az 1862 előtti faluházat. A vásárló a Németh család volt. Ez a legrégebb faluház a református lelkész háza alsó szomszédságában van.

A tőkés fejlődés második évtizedének elején egy szinte teljes felmérés adatai maradtak ránk Sárkeresztúrról. 1863-ban 768 család élt a közigazgatási területen. Ezek közül 618 fő a katolikus, 1648 a református, 138 az izraelita, 3 fő pedig az evangélikus vallást követte. A vallási megoszlás és a foglalkozás közötti összefüggést jelzik az alábbiak: az izraelita vallásúak kereskedők, iparosok, a reformátusok zöme birtokos, a cselédség, a napszámosok zöme pedig a katolikus lakosság közül került ki. A püspöki birtok 5 ezer magyar hold körül volt, a legkisebb nemesi közbirtok 40 magyar hold. A közbirtokosok száma 7. Vagyonnal nem rendelkezett 338 család.

Földműveléssel és kézműiparral, valamint kereskedéssel is foglalkozik 40 fő: takács 11, kereskedő 7, kovács 5, kocsmáros 4, szabó 3, malmos 4, mészáros 1, kőműves 2, csizmadia 3, bogsnár 1, asztalos 2. Volt még a községben 13 szellemi foglalkozású is: pap 2, tanító 5, jegyző 1, orvos 1, gazdatiszt 3, postai hivatalnok 1. Az 1869. évi népszámlálás idején felvett adatok szerint a birtokos családok száma 116, az éves szolgáké 275, a napszámosoké 421.

A birtokszerkezet az alábbiak szerint alakult az elmúlt két évtizedben: 1—10 holdas gazdaság volt 69; 10—25 hold közötti 100; 25—100 holdas 36; 100—1000 hold közötti 6, és 1000 holdon felüli 2. A községben 411 magán- és 12 középület (iskolák, paplak, templomok) volt. A középületek kőből épültek, de a magánházak között csak 16 volt szilárd anyagú; 29 vegyes (sár, téglából); 375 pedig sár- és vertfalból készült.

A hasznosítható terület művelési ágak szerinti megoszlása magyar holdakban: 6900 hold szántóföld, rét 810, legelő 2390, szőlő 100, kert 160. A gazdáknál 1869-ben 105

vaseke, 140 faeke, 5 vetőgép, 27 fogas, 22 henger és 5 lóerejű cséplőgép volt. Hiányzik tehát a gőzcséplő és a gőzeke is.

A tőkés korszak jellemzői közé tartozott, hogy az úri birtokok egy részét eladták. Sárkeresztúron a püspöki uradalmon kívül a gazdaságok közül több tulajdonos kicserélődött. Vásárhelyi Nagy Márton és Nagy József birtokát. 1887-ben Zichy Kázmér (veszprémi püspök) megvette, aki már a Zichy-birtokkal együtt abból hitbizományt létesített. 1866-ban Nagy Zsigmond és Bottlik János adta el 400 holdas részirtokát. Ennek keleti részét, a sárosdi határral összefüggő 167 kat. holdat Bombel vette meg, a másik részt 244 kat. holdat a Heinrich család vásárolta meg, és azon a család egyik tagjának a nevére elnevezett Sándormajort építette fel. A Nagy és Bottlik család a megmaradt 300 holdas gazdaságát, mely a Sárrétében feküdt Breuer Józsefnek, a pilzeni Skoda Művek igazgatójának adta el.

A 100 holdon felüli birtokosok körében 1910-ig újra nagyobb arányú mozgás volt. Négy középbirtok tulajdonosairól a 19. század utolsó évtizedeiben még nincs adatunk: az említett évben Versényi Jánosnak 474, Weisz Bertholdnak 164, Parragh Bélánénak 106, a Hamvassy-nővéreknek 113 kat. hold gazdasága volt. A gazdag parasztek további területeket tudtak gazdaságaikhoz csatolni.

A Heltay-tanya — melyet a 19. században Petemajornak hívtak — a nagylóki út mellett volt, kb. 3 km-nyi távolságra a községtől. A birtok a Heltay családé, és 08 kot. hold területű. A Heltay-tanyát Bischoff István bérelte.

A Kanyó-tanya a 20. század elején még Sándor-majorhoz tartozott, és Breuer Józsefé volt. A háború alatt ezt a részt Perényi Ödön és Hoffmann József megvásárolták, és 1920-ban egy részét kicseparcellázták. A Nádor-csatorna keleti oldalán fekvő területet Kanyó Béla és Tekenyős András vette meg, s a birtokot kettéosztották; Tekenyős András 1922-ben itt 35 holdas birtokán tanyát épített. Kanyó Béla birtoka 75 kat. hold volt.

A polgári kori önkormányzat kialakítására 1871 után került sor. Az önkormányzat legfőbb szerve a képviselő-testület volt, melynek végrehajtó testülete az előljáróság. Ez a modern községi közigazgatás 1950-ig működött, természetesen a község fejlődésével párhuzamosan tökéletesítették az önkormányzati szervezetet, és gyarapították a tisztviselői létszámot.

A képviselő-testület 40 tagú volt (20 virilista, 20 választott).

Az előljárást a községi bíró, a törvénybíró, nyolc esküdt, a pénztárnok és a közgyám alkotta. A rendszeres tisztviselők közé a főjegyző, az adóügyi jegyző, a körorvos, 2 irodai alkalmazott tartozott; községi szegődményes volt 2 kisbíró, 2 szülésznő, 2 éjjeliőr.

A sárkeresztúri bírák neve 1831-től kezdve ismert: Gálfi István, Horváth György, Püspök Báté János, Tobáni Molnár János, Tatár József, Győrfi József, Katona János, Németh János, Fehér Mihály, Horváth István (tobáni), Nagy József, Horváth János (Csatorna utcai), Kántor István (Nagy utcából).

A községi jegyzők 1870-től 1950-ig a következők: Bárcai István 1870 —1876, Bodri János 1876—1894, Csapó Ádám 1894—1902, Walper Dezső 1902—1913, Perényi Ödön 1914—.

Az előljárók közül ismertek a következők: 1864-től Fórizs István, Kovács István; 1888-ból Horváth György, Horváth István, öreg Kántor József, Németh János, Kulcsár József, Moharos János, B. Horváth István, ifj. Horváth József, Nagy József, 1897-ből Nagy József, Kántor József, Németh János, M. Horváth István, Báté P. János, Fehér Mihály, László Péter, Horváth Sándor.

1897-ből rendelkezünk több adattal, melyek az önkormányzat életére vetnek fényt. Tudjuk, hogy a község törzsvagyona 26 ezer forint volt, amely ingatlanokból, ingóságokból és értékpapírokból állt. A községi pótdó 1896-ban 22, 1897-ben 23%-os volt. A jegyzői tisztséget Csapó Ádám viselte, a bíró Nagy József, a helyettes bíró Kántor József, az adópénztárnok Horváth István, a közgyám Horváth János volt.